

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

## ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

*Հայերը ամենայն ժամանակ քարերի վերայ արձանագրած ունին հասարակական գործերը և մեծ դիպուածների յիշատակները: Նորանց պատմութիւնը, այսպէս ասած, քարերի և իրենց երկրի ժայռերի վերայ գրուած արձանագրութիւն է: Թագաւորների հին պալատները, ամրոցները, կամուրջները, կրօնական և հասարակական շինութիւնների պատերը ծածկուած են, եւ այդ գիտեմ, արձանագրութիւններով, որոնց պատճենները շատ մեծ նշանակութիւն կ'յունենան: Ես դորանցից մի քանի հատ ունիմ, նորանք ինձ հասել են Մեծ Հայքից և բաւական են ինձ մի բարձր գաղափար տալու համար այն տեսակ ժողովածուի օգտակարութեան մասին:*

Սէն-Մարտէն, «Նամակ Ալեքսանդր  
Հումբոլդտին» (22, XI, 1831, Փարիզ)<sup>1</sup>

Ա. Ֆրանսիացի ակադեմիկոսի այս ծրագրային գնահատութիւնը միջնորդաւորուած արձագանքն է 19-րդ դարի առաջին տասնամեակներին Ներսէս Աշտարակեցու հրահանգով մեզանում ծայր առած վիմագրահաւաքչական աշխոյժ աշխատանքի և հետաքրքրութեան<sup>2</sup>: Շատ չանցած լոյս տեսան Մ. Բժշկեանցի, Յ. Շահխաթունեանցի, Ս. Ջալալեանցի, ապա և Ն. Սարգիսեանցի, Մ. Բրոսէի ու Քաջբերունու կազմած հատորները<sup>3</sup>: Վիմագիր նիւթերի հմուտ վերծանութիւններով ու քննարկումներով հարուստ են Ղ. Ալիշանի և Վ. Լանգլուայի տեղագրական աշխատու-

<sup>1</sup> Նամակի հայերէն թարգմանութիւնը և հրապարակումը կատարել է **Աբգար Յովհաննիսեանը** («Արձագանք», 1893, թիւ 148): Տե՛ս նաև՝ «Ակադեմիկոս Մարի Բրոսէ», կազմեց և խմբագրեց՝ **Պ. Մուրադեան**, Երևան, 2002, էջ 11-18:

<sup>2</sup> **Պ. Մուրադեան**, Ներսէս Աշտարակեցիի ազգային վիմագրագիտութեան առաջնեկ.- «Ներսէս Աշտարակեցի՝ Պաշտպան հայրենեաց», [Երևան], 2004, էջ 35-36:

<sup>3</sup> Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան..., շարադրեալ... **Հ. Մինասայ Բժշկեանց**, Վենետիկ, 1830: Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացի Արարատայ, աշխատասիրութեամբ **Յովհաննու Էպիսկ. Շահխաթունեանց Շահրիարցոյ**՝ միաբանի սրբոյ Էջմիածնի, հատ. Ա, Էջմիածին, 1842, հատ. Բ, 1842: Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ **Սարգիս վրդ. Ջալալեանց**, մասն Ա, Տիփլիս, 1842, մասն Բ, Տիփլիս, 1858: **Հ. Ներսէս Սարգիսեան**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

թիւները<sup>4</sup>: Վիմագրերի հաղորդումների աստիճանական ճանաչումը բերում է այդ կարգի աղբիւրների ժողովածուներ կազմելու անհրաժեշտութեանը: Հայագիր արձանագրութիւնների անդրանիկ ժողովածուն, նիւթի ժամանակագրական ներկայացմամբ, կազմել է Կ. Կոստանեանցը<sup>5</sup>: Այդ նոյն 1913 թուականին «Քարտեզ հայ հնագրութեան» աշխատութեան կազմում Գ. Յովսէփեանը լուսապատճենների առկցմամբ ու հնագրական-տեղագրական բնութագրմամբ հրապարակում է VI - XVII դարերի 30 արձանագրութիւն<sup>6</sup>:

Բ. Միջնադարեան Հայաստանի վիմագիր ժառանգութեան վերծանութեան և գիտական հրատարակութեան սկզբունքների մշակումը կապուած է 1890-ական թուականների Անիի հնագիտական ուսումնասիրութեան հետ: Ն. Մառը նախ նորայայտ վիմագրերի որոշ քանակութիւն հրատարակեց՝ դրանք ենթարկելով աղբիւրագիտական, լեզուական-բառազանձային և ոճական քննութեան<sup>7</sup>, ապա և «Վիմական տարեգիրը» խմբագրելիս սահմանեց այն պահանջները, որոնք պէտք է հաւաստեն ընթերցման ճշգրտութիւնը, թուագրման փաստականութիւնը, հնագրական առանձնայատկութիւնը: Յիշեալ խնդիրների կապակցութեամբ նա գիտական խորհրդակցութիւններ գումարեց, նոյնիսկ յապաւումներ ու զանազան կցագրութիւններ ունեցող մայրեր ու տառեր ձուլել տուեց՝ արտաքին նկարագիրը պահպանելու համար: Վիմագրագիտական յատուկ պատրաստութիւն ստացան նրա աշակերտներ Յ. Օրբելին, Ա. Լոռու-Մելիքեան Քալանթարը, Ս. Տէր-Աւետիսեանը և այլք: Ն. Մառը Յ. Օրբելուն յանձնարարեց VII դարի գերազանցապէս շինարարական արձանագրութիւնների վերծանութիւնն ու հրատարակութիւնը, ապա և նրան յանձնեց Անիի պեղումներից լոյս աշխարհ եկած վիմագիր նիւթերի դիւանի կազմումը (բուն առարկաների մէկ մասը անհետ կորաւ Ս. Պետերբուրգից Թիֆլիս ցուցադրութեան ճանապարհով՝ Վլադիկաւկազ կայարանի մերձակայքում)<sup>8</sup>: Հանգամանքների բերումով 1920-ական թուականներին պատրաստած ու աղիւսակները տպած Անիի վիմագրերի դիւանը լոյս տեսաւ 1966 թ. Երևանում Ս. Բարխուդարեանի խմբագրութեամբ<sup>9</sup>: Հիմնականում պահպանուած են Ն. Մառի դպրոցի սահմանած գիտական և տեխնիկական սկզբունքները, աւելացնելով արձանագրութեան գրչանկար պատկերը: Ի դէպ, Անիի և շրջակայքի վիմագրերի հրատարակութեանն ու ֆրանսերէն

<sup>4</sup> Տե՛ս Դ. Ալիշանի «Շիրակ» (1881), «Միսուն» (1885), «Այրարատ» (1890), «Միսական» (1893) և միւս շխատութիւնները: V. Langlois, Inscriptions grecoes, romaines, byzant. et armen. de la Cilicie..., Paris, 1854. ՍճՄՄ Voyage dans la Cilicie..., Paris, 1861: Տե՛ս և միւս գործերը:

<sup>5</sup> «Վիմական տարեգիր» - ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

<sup>6</sup> Գարեգին վրդ. Յովսէփեան, Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ, Վաղարշապատ, 1913:

<sup>7</sup> Ի . Ն . ձձձ, Ի Ի ձձ ձ Ի ձձձձձձ Ի Ի ձձ Ի Ի ձձ Ի Ի ձձձձձձ (Ա Ի Ե - Ա Ե ձ Ի - Ի ձ ձ Ի - Ա ձ ձ ձ ձ Ի - Ա ձ ձ Ի ձ ձ ձ ձ - Ա. Օձձձ Ի), ՌԻ Գ., 1893.

<sup>8</sup> Բացի արձանագրերից՝ կորած նիւթերի մէջ էին Ն. Մառի օրագրութիւնները, շատ չափագրութիւններ ու լուսանկարներ, Իվ. Ջաւախիշվիլու գրադարանը և բազում այլ արժէքներ: Վագոնների հսկողութիւնը Ն. Մառը վստահել էր իր սաներից մէկին:

<sup>9</sup> «Դիւան հայ վիմագրութեան», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Յ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966:

թարգմանությունն է նուիրում Կ. Բասմաճյանի գիրքը<sup>10</sup>:

**Գ.** Հայաստանի վիմագիր ժառանգության դիւաններ կազմելու գիտական անհրաժեշտության գիտակցումը շատերին մղեց այդ գործին (Մ. Էմին, Ե. Լալայեան, Մ. Սմբատեան, Հր. Աճառեան), սակայն նրանք չմշակեցին միասնական ծրագիր, ուստի և գոհացան առանձին հրապարակումներով կամ ձեռագիր ընդօրինակումներով: 1954 թ. իր գոյության առաջին տասնամեակը բոլորող Գիտությունների ակադեմիան ստեղծեց վիմագրական արշաւախումբ, ապա և յատուկ բաժին՝ Յ. Օրբելի խորհրդատուութեամբ ու վիմագրագետ Ս. Բարխուդարեանի խմբագրութեամբ «Դիւան հայ վիմագրութեան» մատենաշար հրատարակելու համար: Առ այսօր լոյս է տեսել միասնական սկզբունքով կազմուած ութ պրակ՝ շուրջ եօթն հազար միաւոր ընդգրկումով<sup>11</sup>: Այս թուին գումարելու են Կ. Ղաֆադարեանի մենագրական հատորների բովանդակած հարիւրաւոր վիմագրերը<sup>12</sup>, ինչպէս նաև Ա. Քալանթարի, Պ. Մուրադեանի, Ա. Այւազեանի, Ս. Սաղումեանի, Գ. Սարգսեանի, Ս. Կարապետեանի և ուրիշների կատարած հրապարակումները: Այսպիսով, կարելի է ասել, թէ ի մի է բերուած հայոց վիմագիր ժառանգութեան շուրջ կէտը: Հայաստանից դուրս գործող գիտնականներից վիմագրական կարևոր հրապարակումներ են կատարել Մայքլ Սթոունը և Գաբրիէլլա Ուլուհոճեանը<sup>13</sup>:

**Դ.** Վիմագրերի աշխարհագրական տեղաբաշխումը պայմանաւորուած է հայոց բնակութեան էթնիկական շրջանակներով՝ բուն հայրենիքում և XI դարից յետոյ առաջ եկած հայկական բնակավայրերում՝ այլ երկրներում: Քանակական կուտակման առումով առանձնանում է Արևելեան Հայաստանը՝ Այրարատ, Շիրակ, Լոռէ, Միւնիք, Արցախ: Այս պարագան թելադրուած է ոչ այնքան քաղաքական կամ սոցիալական առանձնայատկութեամբ, որքան աւանդոյթով ու շինաքարի փորագրման մատչելիութեամբ: Հարավային Հայաստանում նիւթական ու հոգևոր անցուդարձերին, հրահանգներին, գործարքներին, պարտոյթներին վերաբերող գրառումները մուծուում էին ձեռագիր ժողովածուների ազատ էջեր, լուսանցներ, մինչդեռ Հիւսիսային Հայաստանում այդ ամենը գերադասուում էին հրապարակել արձանագրութեան տեսքով: Ինչ վերաբերում է հրապարակուող միաւորի պահպանութեան ապահովութեանը, թագաւորական իշխանութեան, իշխանական տների վերացման և

<sup>10</sup> **K. J. Basmadjian**, Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bagnaïr et de Marmachen. - „Revue de l'Orient chretien,, , Paris, 1920-1921.

<sup>11</sup> Պրակները կազմել են՝ Ի-ին **Յ. Օրբելի**, [Ս. Բարխուդարեան], II-V-Ս. Բարխուդարեան, VI- Ս. Աւազեան, Հո. Ջանփոլադեան, VII-VIII – **Գ. Գրիգորեան**:

<sup>12</sup> **Կարո Ղաֆադարեան**, Յովհաննավանքը և նրա արձանագրութիւնները, Երևան, 1948: **Նոյնի**՝ Սահինի վանքը և նրա արձանագրութիւնները, Երևան, 1957. **Նոյնի**՝ Հաղբատ. Ճարտարապետական կառուցուածքները և վիմական արձանագրութիւնները, Երևան, 1963. **Նոյնի**՝ Երևան, միջնադարեան յուշարձանները և վիմական արձանագրութիւնները, Երևան, 1975: **Ashkharbek Kalantar**, The mediaeval inscriptions of Vanstan. Armenia, Paris, 1999. **Պ. Մ. Мурадян**, Армянская эпиграфика Грузии, Ереван, 1985, 1988: **Արզամ Այւազեան**, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգութիւնը, հատոր Ա, Զուլա, Երևան, 2004: **Ս. Կարապետեան**, Բուն Աղուանքի հայերէն վիմագրերը, Երևան, 1997:

<sup>13</sup> Տե՛ս այստեղ, ծան. N 17, 21:

կաթողիկոսարանի ու նրա հնադարանների աստանդականության պարագայում պաշտամունքային կառույցների պատերը տնականություն երաշխավորող միջոցներ էին: Համահայկական կարգավորող ինստիտուտների բացակայությունը բերում էր իրավական-տնտեսական նորմերի՝ տեղայնացման և տեղային գրառման:

**Ե.** Հայալեզու վիմագրերի ժամանակագրությունը ընդգրկում է ողջ միջնադարը՝ ենթաշրջանների անհաւասարաչափ խտացումներով: Հնագույնը Տեկորի տաճարի արձանագրությունն է /V դ. աւարտ/՝ տողերի յաջորդականության անսովոր շարունակմամբ և կասկած յարուցող մի քանի այլ պարագաներով<sup>14</sup>: Բաւական մեծ թիւ են ներկայացնում VII դարի շինարարական արձանագրությունները /Ալաման, Աթեն, Աշտարակ, Արուճ, Աւան, Բագարան, Բագաւան, Եղուարդ, Թալին, Մաստաւրա, Ջուարի ևն/: Գրերի խոշորութեամբ ու հանդիսավորութեամբ, միատող գոտերմամբ, խնամածու փորութեամբ նրանցից շատերը միաժամանակ ճարտարապետական կառոյցի յարդարանքի մաս են կազմում<sup>15</sup>: Այս վիմագրերում յիշատակուող անձանց տիտղոսներից ու տոհմանուններից կարելի է կռահել Բիւզանդական Հայաստանի վարչա-կառավարման աստիճանակարգը:

Թուագրումը ըստ իշխանութեան տարիների է, բայց և գործածություն են գտնում Փրկչական և Հայոց թուականները<sup>16</sup>: Ծածկագրութեան գործածությունը VII դ. վիմագրերում /Աւան, Եղուարդ/ գրագիտութեան և գրաձանաչման որոշակի մակարդակ է վկայում: Վիմագիր հրապարակումների քանակը առանձնապէս մեծանում է XI-XIII դարերում, որը պայմանավորուած է իշխանական նոր տների քաղաքական ու մշակութային ակտիւութեամբ /Զաքարեաններ, Արծրունիներ, Պռոշեաններ, Վաչուտեաններ ևն/: Վիմագրերով են օժտված նաև մեմուարային յուշարձանները՝ խաչքարեր, մատուռներ, աղբիւրներ: XIV-XVI դարերի հայոց պատմութեան հիմնական աղբիւրը, յիշատակարանների կողքին, վիմագրերն են, այդ թվում և տապանագրերը գաղթօջախներում<sup>17</sup>: Ուշ միջնադարի քաղաքային նշանավոր կենտրոններում հայոց հանգստարանների տապանագրերը /Կ. Պոլիս, Ջուղա, Թիֆլիս, Երևան ևն/, արհեստները, էթնիկական տեղաշարժերը, բարբառներն ու ազգագրական ինքնութիւնները վկայող հսկայական նիւթ են մատակարարում:

**Զ.** Արձանագրութիւնները արտացոլում են հայոց միջնադարեան հասարակական կեանքի գրեթէ բոլոր դրսևորումները՝ հարկերն ու պարտոյթները, իրավական սահմանումներն ու կարգավորումները, շինարարական ու նորոգչական աշխա-

<sup>14</sup> **Н. Марр**, К датировке ктитерской надписи Текорского храма. - „Христианский Восток“, т. III /1914/, стр. 56-71.

<sup>15</sup> Նրանց մեծ մասի վերծանութեամբ ու քննութեամբ զբաղուել է **Յ. Օրբելին** (տե՛ս նրա՝ „Избранные труды“, Ереван, 1963, стр. 371-412). **Կ. Ղաֆադարեան**, Աւանի երկլեզուեան ծածկագիր արձանագրութիւնը, Երևան, 1945, **Պ. Մուրադեան**, Եղուարդի ծածկագիր արձանագրութիւնը - «Երևանի համալսարան», 1974, N 1, /18/:

<sup>16</sup> **П. Мурадян**, Хронология систем летосчисления по армянским источникам - „Вестник общественных наук“, 1975, N 10, 1976 N 1:

<sup>17</sup> **Gabriella Uluhogian**, Testimonianze epigrafiche della presenza degli armeni nell'Azerbaigan Iraniano. **Նոյնի՝** Silloge delle epigrafi armene di S. Stefano di Giulfra. - Ricerca sull'architettura Armena - 22, Milano, 1981.

տանքները, վարչական կառուցուածքն ու պաշտօնէութիւնը, տնտեսական գործարքները, սահմանները, քաղաքական ու հոգևոր իշխանութիւնների յաջորդականութիւնը, գրական-մշակութային տեղեակութիւնը<sup>18</sup>, դաւանական պատկանելիութիւնը, միաբանութիւնների կազմը, վանական հաստատութիւնների ու հաւատացեալների յարաբերութիւնները և բազում այլ իրողութիւններ:

Մատենագրական այլ աղբիւրների համեմատութեամբ վիմագիր բնագրերը բնաւ ենթակայ չեն յետագայ խմբագրութեան ու փոփոխութեան, վստահաբար վերաբերում են այն միջավայրին, ուր հրապարակուած են փորագրութեամբ: Իբրև կանոն արձանագրութիւնները ունեն հասցեագրում, գործնական փաստացի բովանդակութիւն, բանաձևային մշակուած շարադրութիւն, թագրութիւն, շատ յաճախ նաև ճարտարապետ-շինողի ու փորագրողի յիշատակութիւն: Այդ հիմամբ է, որ վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարեանը կազմեց միջնադարեան ճարտարապետների և քարագործ վարպետների մեծադիր բառարան-ուսումնասիրութիւն<sup>19</sup>: Հայոց լեզուի պատմական հնչիւնաբանութեան, բարբառային ձևերի, բառազիտութեան և փոխառութիւնների տեղագրուած ու ժամանակագրուած վկայութիւնները առատօրէն ներկայացուած են վիմագրերում<sup>20</sup>: Լեզուական այս իրողութիւնները օգնում են ճշտելու արտերկրում հաստատուած հայկական զանգուածների բնիկ հայրենական միջավայրը, ինչպէս նաև արտագաղթի ճանապարհները: Նոյնիսկ ուխտագնացութիւնների ժամանակ այս ու այնտեղ իջևանելիս հայերը հակամէտ էին արձանագիր յիշատակութիւններ թողնել<sup>21</sup>:

Է. Արևելեան քաղաքակրթութեան հնագոյն կենտրոնների հետ ունեցած աշխարհագրական մերձութիւնը, խաչմերուկային դիրքն ու տևական շփումները իրենց գրաւոր հետքերն են թողել Հայկական բարձրավանդակում, ասել է՝ պատմական Հայաստանում: Այստեղ պահպանուել են գաղափարագրութեան, մեհենագրութեան, սեպագրութեան շրջանի բազմաթիւ յուշարձաններ: Թէ ո՞ր լեզուով և ի՞նչ են վկայում առաջին երկուսը՝ առաջիկայ պրպտող մտքի ճշգրտելիքն է, իսկ մերօրեայ վերձանութեան փորձերը մոռացութեան չտալու առումով հարկաւ օգտակար են<sup>22</sup>: Սեպագրութեան գաղտնիքները վաղուց պարզուած են, և ուրարտական արձանագրութիւնների պատկառելի հատորը մասնագետների սեղանին է<sup>23</sup>: Վաղուց արդէն վերձանուել ու քննութեան առարկայ են դարձել Հայաստանի տարածքում յայտնա-

<sup>18</sup> Տե՛ս, օրինակ, **Ս. Գևորգեան**, Հայ վիմագիր բանաստեղծութիւնը, Երևան, 1989:

<sup>19</sup> **Ս. Բարխուդարեան**, Միջնադարեան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:

<sup>20</sup> **Ս. Աւագեան**, Վիմական արձանագրութիւնների հնչիւնաբանութիւն /X-XIV դդ./, Երևան, 1973: **Նոյնի**՝ Վիմական արձանագրութիւնների բառաքնութիւն, Երևան, 1978: **Նոյնի**՝ Վիմագրական պրպտումներ, Երևան, 1986:

<sup>21</sup> The Armenian Inscriptions from the Sinai. Edited by **Michael E. Stone**. With Appendixes by **Michel van Esbroeck** and **William Adler**. Massachusetts.

<sup>22</sup> **Արտակ Սովսիսեան**, Հայկական մեհենագրութիւն, Երևան, 2003: **Նոյնի**՝ Նախամաշտոցեան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, 2003:

<sup>23</sup> **Н. В. Арутюнян**, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001:

բերուած արամեերէն, յունարէն ու լատիներէն արձանագրութիւնները<sup>24</sup>: Մեփական գիր ու դպրութիւն ստեղծելուց յետոյ էլ քաղաքական ու դաւանական թելադրութիւններով մեզանում գրել ու կարդացուել են ասորերէն, արաբերէն, վրացերէն, պարսկերէն արձանագրութիւնները: Նրանք բոլորը Հայաստանի պատմութեան ու մշակոյթի կարևորագոյն աղբիւրներ են<sup>25</sup>:

Ը. Արձանագրութիւնների հաւաքումն ու փաստագրումը հայագիտութեան անյետաձգելի անելիքներից է<sup>26</sup>: Քամուց ու անձրևից հողմնայարուելուց բացի, նրանց կորուստը կարող է խթանուել նեղմտութեան, յիշատակը ջնջելու կամ հրահրուող թշնամանքի դրդումներով, ինչպէս վերջերս այդ կատարուեց Նախիջևանում ու Ադրբեջանի տարածքում եղած հայկական մի շարք բնակավայրերում: Այլևս առմիշտ կորած են Արևմտյան Հայաստանի յուշարձաններն ու նրանց վրայ եղած վիմագրերը: Մեծ ջանք է անհրաժեշտ ուղեգիրների վկայութիւններում, ժամանակի մամուլի տեղագրական հրապարակումներում ու այլևայլ արխիւներում երբեմնի վիմագրերի հետքեր փնտրելու և գտնելու համար: Բարեբախտութիւն էր, օրինակ, որ պահպանուել է Նազարէթ Մարտիրոսեանի կազմած «Նշխարք Տարօնոյ» անտիպ ժողովածուն՝ 131 արձանագրութիւնների ընդօրինակմամբ և հրատարակուել «Միոն» հանդէսի 1967-1968 թթ. համարներում: Պրպտումները, կարելի է չկասկածել, երևան կբերեն Արևմտեան Հայաստանի յուշարձաններից քաղուած այլ վիմագիր բնագրեր ևս<sup>27</sup>: Դժբախտաբար, հայագիտական որոշ շրջանակներում նման աշխատանք տանելու հրատապութիւնը բաւարար ընկալում չի գտնում:

<sup>24</sup> **М. Ростовцев**, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, С.-Петербург, 1911. **В. Н. Бонешевич**, Три анийские надписи XI века из эпохи византийского владычества, Петербург, 1921: **Ակադ. Յակոբ Մանանդեան**, Գառնիի հունարէն արձանագրութիւնը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946: **К. В. Тревер**, Очерки по истории культуры Древней Армении, М.-Л., 1953:

<sup>25</sup> **А. А. Хачатрян**, Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв., вып. I, Ереван, 1987. **Պարոյր Մուրադեան**, Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները, Երևան, 1977:

<sup>26</sup> Հմմտ. **Р. М. Muradyan**, The epigraphic heritage of mediaeval Armenia, Moscow, 1986.

<sup>27</sup> Մշոյ Թոնդրակ գիւղի վիմագրերն ընդօրինակելիս նոյն **Ն. Մարտիրոսեանը** գրում է. «Յիշատակարան (իմա՝ արձանագրութիւն- Պ. Մ.) ունեցող խաչքարերը բազմաթիւ էին, բայց շէխերու ակոռներու կճրտումներուն վրայ՝ հարկադրուեցայ կարճ կապել խուզարկութիւններս» («Միոն», 1968, մայիս-յունիս, էջ 241):